

A lovasság reneszánsza Európában? (1630–1670)

Raimondo Montecuccoli a *Della guerra col Turco in Ungheria* című műve 3. könyvének XLII. fejezetében igen érzékletes képet adott legnagyobb és legfélelmetesebb ellenfeleiről, az oszmánokról:

„A törökök rövid és nagy háborúkat viselnek, következőképpen keresik a csatát, ehhez pedig a nyílt terepet. Ezért a legerősebb hadsereggel vonulnak fel, megkeresik az ellenséget, hogy azzal csatába bocsátkozzanak, és ezáltal, mivel efféle hírből állnak, mások szívét félelemmel töltik el. Ily módon a törökök megőrzik a harcedzett, veteránokból álló [állandó] haderőt, az ellenség azonban, amellyel a hódítás után békét kötnek, elbocsájtja hadinépét, fegyvertelen marad, és ha újra fel akarja szerelni [a sereget], tapasztalatlan katonái lesznek.”¹

A kiváló katonai teoretikus azonban nem maradt adós megoldási javaslatokkal sem az oszmán „problémára”. Szerinte a Habsburg Birodalomnak is létre kell hoznia a maga állandó hadseregét, mivel

„hosszú, több éven át folytatódó háborúra kell felkészülnünk... Hosszú háborúra van szükség, mert az homlokegyenest ellenkezik a törökök szándékával, mert másképp a költségek, amelyeket kezdetben ráfordítottunk, és az erőfeszítések, amelyeket azért tettünk, hogy átvészeljük a nehézségeket, hiábavalók lennének; emellett az állandó hadsereg, amelyet semmiképp sem nélkülözhetünk, könnyebbség helyett csak teher lenne.”²

Hosszú háborúban pedig nem volt hiány a korabeli Európában – gondoljunk csak az 1618 és 1648 között fel-fellángoló harmincéves háborúra, az 1635 és 1659 között zajló spanyol–francia konfliktusra vagy a lengyel–litván államszövetség 1648-ban kezdődő és csak 1669-ben lezáruló keleti konfliktussorozatára – csak hogy ezek a legtöbb esetben majd-hogynem katasztrofális következményekkel jártak a bennük részt vevő felek számára.

Az oszmán fenyegetésre adott kielégítő válaszok tehát valójában szinte az egész kontinens számára égető problémák megoldását jelenthették volna – nem véletlen tehát, hogy azok az elgondolások, amelyeket a szerző még műve írásakor, az 1670-es években is jobbra csupán tervként vagy szándékként tudott megfogalmazni, több ponton is egybeesnek az akkor már állítólag javában zajló „hadügyi forradalom” elméletében megfogalmazott fejlődési tendenciákkal.³

¹ Raimondo Montecuccoli: *A magyarországi török háborúkról*. Ford. Domokos György – Nagy Levente. Budapest, Dialóg Campus, 2019. 288–289.

² Montecuccoli (2019): i. m. 291.

³ Gunther E. Rothenberg: Maurice of Nassau, Gustavus Adolphus, Raimondo Montecuccoli, and the “Military Revolution” of the Seventeenth Century. In Peter Paret – Gordon A. Craig – Felix Gilbert (szerk.): *Markers of Modern Strategy from Machiavelli to the Nuclear Age*. Princeton, Princeton University Press, 1986. 32–63.

Egy több mint hatvanéves elmélet

Ez a több mint harminc éve közismertté váló teória Geoffrey Parker *The Military Revolution – Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800* című könyve nyomán robbant be a tudományos köztudatba.⁴ Maga a szerző azonban jóval korábbra datálja az elmélet eredetét: az akkor már az Ohio State Universityn tanító Parker 2005-ben megjelentetett írásában elégedetten nyugtázta, hogy a leginkább az ő nevével fémjelzett hadügyi forradalom elmélete ekkor már betöltötte az ötvenedik életévét is, és köszöni szépen, még mindig jól van, hiszen a folyamatos kritikák dacára Barcelonától Hágán keresztül Belfastig ott találni a képviselőit a porondon.⁵ Parker első írását e témában valóban csak 1976-ban közölte, az elmélet alapítójának megtett „ős”, a Queen’s University Belfast (Észak-Írország) svéd specialistája, Michael Roberts valóban 1956-ban publikálta első ízben *The Military Revolution, 1560–1660* című tanulmányát.⁶ Ebben szélesebb összefüggésekbe ágyazta ennek a száz évnek a hadügyi fejleményeit: a löfegyverek széles körű európai elterjedése után a 16. században végbemenő holland és svéd „taktikai forradalom” aknáztta ki ezek lehetőségeit a harctereken, így sikerült végképp háttérbe szorítani az addig domináns „feudális” lovasságot. Ezzel egy időben megsokszorozódott az európai hadseregek létszáma, bonyolultabbá váltak a hadműveletek, a háborúk időtartama pedig elhúzódott, így megnőttek a társadalomra nehezedő háborús terhek. Végso soron mindez döntő szerepet játszott a kor abszolutista államberendezkedéseinek kiépülésében.⁷

Ez a később igen gyakran hivatkozott munka a maga korában korántsem keltett élénk visszhangot. Ennek egyik oka az lehetett, hogy a II. világháború utáni időszakban nagyon más irányban haladt a mainstream történettudomány: a 19–20. századi német hadtörténeti iskola nagyon is „katonás” eredményeit⁸ az eredendően más irányultságú angolszász irodalom számára is hozzáférhetővé tevő írás eléggé purista hadtörténeti szemléisége igencsak elütött mind a korszak kutatását uraló *The Crisis of the Seventeenth Century* vita megközelítési módjaitól, a téma társadalomtörténeti vonatkozásait pedig a vele szinte egy időben és helyen születő, ám nem sokkal később oly divatossá váló *New Military History* komplexebb, de alapvetően szintén a marxizmus hatásait mutató,

⁴ The Military Revolution in Portugal and its Empire (15th–18th Century) Host Institution: CIDEHUS, University of Évora (Portugal) 29th–30th May 2018.

⁵ Geoffrey Parker: The “Military Revolution”, 1555–2005. From Belfast to Barcelona and The Hague. *Journal of Military History*, 69. (2005b), 1. 205–209.

⁶ Michael Roberts: *The Military Revolution, 1560–1660. An Inaugural Lecture Delivered before the Queen’s University of Belfast*. Belfast, M. Boyd, 1956. Új kiadása: Clifford J. Rogers (szerk.): *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*. New York, Routledge, 1995. 13–35.

⁷ A közelmúlt irodalmának széles körű áttekintésével lásd Frank Jacob – Gilmar Visoni-Alonzo: *The Military Revolution in Early Modern Europe: A Revision*. New York, Palgrave Macmillan, 2016.

⁸ A korszak általános bemutatásához lásd: Hans Delbrück: *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der Politischen Geschichte*. IV. Berlin, Georg Stilke, 1920; illetve Paul Schmitthenner: *Krieg und Kriegführung im Wandel der Weltgeschichte*. Potsdam, Athenaion, 1930; Roberts (1956): i. m. 13. 1. jegyz.

erősen gazdaság- és társadalomtörténeti irányultságú *War and Society* megközelítés képviselői aknázták ki.⁹

Már Roberts eredeti téziseinek vitatására is alapvetően kétféle megközelítési mód kínálkozott. Az egyik utat – nevezzük kiterjesztő megközelítésnek – Roberts nézeteinek első érdemi kritikusa, a skóciai Saint Andrews Egyetem tanára, Geoffrey Parker képviselte, aki a 16. századi spanyol hadtörténetre specializálódó kutatóként 1976-ban már élesen látta, hogy Roberts holland- és svédcentrikus, a 19. századi, vállaltan elfogult, porosz protestáns történeti hagyományokban gyökerező nézetei, amelyek csak és kizárólag Orániai Mór és Gusztáv Adolf katonai reformjaiban vélték felfedezni a kor hadügyi fejlődésének esszenciáját,¹⁰ aligha állják ki az összehasonlítás próbáját. Már Parker korai munkája¹¹ nyomán világossá kellett válni mindenki számára, hogy a spanyol Habsburgok ormótlanul nehézkesnek és ódivatúnak tartott hadai bizony mind szervezettség, mind logisztika, mind pedig a taktikai rugalmasság és fegyverzet terén az oly nagyra tartott protestáns haderők mellett – sőt ezekkel szemben – a kor vezető erejének számítottak a 17. század derekáig.¹²

A másik utat, a radikális kritikáét – amely magának az egész gondolatmenetnek a létjogosultságát is megkérdőjelezte – pedig talán az oxfordi David Parrott, a Richelieu-kori francia hadsereg szakértője képviselte a legplasztikusabban e korai időszakban. Roberts alapvetően taktikai és fegyverzeti változásokra koncentráló elképzelése kapcsán 1985-ben elég meggyőzően érvelt amellett, hogy a megnevezett időszakban valójában sem Hollandia nyolcvanéves spanyol háborúja, sem a Német-római Birodalom harmincéves háborúja nem tekinthető általában „forradalmi” újításokat hozó időszaknak, hisz rendre egyszerűen az erősebb, tapasztaltabb seregek vagy egyszerűen a kisebbet hibázó hadvezérek győztek – így a két „kanonizált” protestáns vezérférfiú tevékenységét sem ártana a korábnál árnyaltabban bemutatni.¹³

⁹ Ágoston Gábor: *Európa és az oszmán hódítás*. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2014. 146.; Geoffrey Parker: *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800*. Cambridge, Cambridge University Press, 1988; Peter H. Wilson: *British and American Perspectives on Early Modern Warfare. Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit. Bulletin*, 5. (2001), 2. 108–109.; az első fecske George N. Clark: *War and Society in the Seventeenth Century*. Cambridge, Cambridge University Press, 1958.

¹⁰ Az evangélikus svéd király alakját már igen korán, a 17. század második felében „ráfáragták” a brandenburgi/porosz állam virtuális emlékművének ideológiai talapzatára: a svéd király és sógora, a brandenburgi választófejedelem ágyúkkal kikényszerített szövetsége hamarost a brandenburgi/porosz állam németországi „missziójának” kiindulópontjává lényegült át, s a „protestáns egyház hős Gedeonjaként” tisztelt svéd uralkodó kultuszát a hivatalos állami ideológia részeként buzgón ápolták a későbbi évszázadokban. [Siegfried Henry von Steinberg: A harmincéves háború: új interpretáció. *Világtörténet*, (1980), 2. 3–4.; Franz Mehring: *Tanulmányok a német történelemből*. Budapest, Gondolat, 1981. 143–147.]

¹¹ Geoffrey Parker: *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567–1659. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars*. Cambridge, Cambridge University Press, 1972.

¹² Hozzá hasonló nézeteket publikált a kor másik európai nagyhatalma, Franciaország hadserege kapcsán 1985-ben John L. Lynn: *Tactical Evolution in the French Army, 1560–1660. French Historical Studies*, 14. (1985). 176–191.

¹³ Az elvileg a hollandokéhoz hasonló módon kiképzett és szervezett protestáns hadak pedig sorozatos kudarccokat vallottak nemcsak a spanyol király, hanem a Katolikus Liga hadaival szemben is a harmincéves háború első felében. Lásd David A. Parrott: *Strategy and Tactics in the Thirty Years' War*. The “Military

Ezzel szemben az első megközelítés nagy előnye az volt, hogy folytathatónak bizonyult. Parker a Roberts-féle tézisek magjára építkezve már 1976-ban szélesebb időszakra is kiterjesztette a gondolatmenet érvényességét: az 1530 és 1710 közötti Európában az új, itáliai eredetű erődítési rendszer, a *trace italienne* elterjedését tartotta a legfontosabbnak, mert úgy vélte, hogy a 15. század végétől az évtizedekre állandósult itáliai háborúk hatására megszülető új erődépítészeti rendszer döntően befolyásolta az európai stratégiai gondolkodást, a „hadügyi forradalom” elterjedésének területén a háborúk leginkább ostromok sorozatává váltak. A nagy nyílt csaták Európa fejlettebb területein így elvesztették jelentőségüket, mivel a szemben álló hadseregek hagyományos mezei összecsapásai már „csak” azokban a térségekben dönthették el a háborúk sorsát, ahol még nem épültek ki tömegesen az újfajta erődök, azaz kívül maradtak a „hadügyi forradalom” világán.

A hadügyi forradalom jeleként emellett Parker a hadseregek létszámának emelkedését és a gyalogság előtérbe kerülését emelte ki, mivel az újonnan kiépített erődöket már csak módszeres ostrommal lehetett bevenni, amelyeknek óriási ember- és hadianyagigénye volt. Szerinte mindezek döntő hatást gyakoroltak a kora újkori államfejlődésre, sőt a gazdaságra és a társadalomra is. A „hadügyi forradalom” együtt járt volna a lovagi hadviselés, a nemesség visszaszorulásával és a központi hatalom megerősödésével, és végül az abszolutista államok – végső soron pedig a modern európai nemzetállamok – kialakulásához vezetett, mert csak ezek erőforrás-koncentrációi voltak képesek hatalmas ágyúparkok, erődítési rendszerek, a megnövekedett létszámú, immár főként gyalogságból álló hadseregek fenntartására.

A korszak brit kutatói Parker téziseinek már az első, „európai” verzióját sem feltétlenül fogadták nagy lelkesedéssel: a kiadás éve ugyan tulajdonképpen „elfedi”, hogy az 1995-ben megjelent, s széles körben ismert *The Military Revolution Debate* című tanulmánykötet írásainak kisebbik része már ezt az első, 1976-os verziót vette kritikai „ostrom” alá – hisz mint láttuk, szép számmal akadtak, akik már az európai fejleményeket is bajosnak találták pusztán a hadügyi forradalom elméletének szemüvegén keresztül nézni.

Zrínyi Miklós tevékenysége: a külön „magyar út” vagy az európai trend része?

Montecuccoli neves magyar kortársa, Zrínyi Miklós alighanem a 17. század legismertebb magyar hadvezére volt a korabeli Európában. Hírnevét az 1663–1664-es „téli hadjáratnak” köszönhetette, amiben magyar parancsnok létére Mohács óta nem látott nagyságú haderőt vezethetett – egy portyára.¹⁴ Hogyan kaphatott egy ilyen jellegű – igaz, nagyszabású – „portyázó” hadművelet (*cavalcade, course, chevauchée, raid*) ekkora nyíl-

Revolution”. In Clifford Rogers (szerk.): *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*. Boulder, Westview Press, 1995. 230–234.

¹⁴ G. Etényi Nóra: Az 1663–1664. évi hadi események a röplapok tükrében. In Rostás Tibor (szerk.): *Költő, hadvezér, államférfi Zrínyi Miklós (1620–1664)*. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2014. 106.

vánosságot, és hogyan juthatott ennek révén ilyen hatalmas népszerűséghez a magyar vezér az állítólagos „hadügyi forradalom” Európájában? Hogyan lehetséges az, hogy az 1663–1664-es háború tényleges vezénylő tábornokainak és a keresztény koalíció 1664. évi hadjáratának főparancsnokaként szóba hozott személyek karrierjét összehasonlítva kiderült, hogy az utóbbiak – Zrínyihez hasonlóan – zömükben kifejezetten lovassági parancsnokok voltak?¹⁵

Ennek a hagyományos „keleti-nyugati” sztereotípiáknak ellentmondó jelenségnek a nyilvánvaló aktuálpolitikai helyzetben kereshető magyarázatain túl ugyanis a 17. század derekán olyan okai is voltak, amelyek mára még a mainstream hadtörténeti irodalmon belül is jobbra feledésbe merültek, s amelyekkel így a „hadügyi forradalom” elmélete sem számolt.

Amikor 1646-ban Zrínyi Miklóst kinevezték a *császári* hadsereg első magyar vezérőrnagyának,¹⁶ az a császári hadsereg, amelynek soraiban – az erdélyi fejedelemség és a svéd királyság hadai ellen is – küzdött, alapjaiban különbözött mindattól, amivel e korszak nyugat-európai hadseregeit fő vonalaiban jellemezni szokás.

Mint az Czigány István kiváló tanulmányából nemrégiben kiderült, például 1644-ben Johann Götz tábornok vezetésével egy olyan haderő érkezett Magyarországra, amelynek 20 veterán ezredében 4849 lovas, 330 dragonyos és csupán 4713 gyalogos szolgált. Ezeket pedig Eszterházy Miklós nádor 2–3000 főnyi hazai lovassága – köztük Zrínyi csapata – egészítette ki.¹⁷

Mivel az ellenfél, I. Rákóczi György erdélyi fejedelem svéd szövetségesei Morvaországban szintén hasonló képet mutattak ekkor, az a paradox helyzet állt elő, hogy bár a szövetségi szerződés értelmében az erdélyi fejedelem háromezer nyugati gyalogosra tartott volna számot, Torstenson seregében egyáltalán nem volt ebből a fegyvernemből nélkülözhető „felesleg”: 1645-ben Brünn ostromakor éppenséggel ő volt inkább rászorulva az erdélyi székely gyalogság támogatására – s az elfogott császári katonákat is rendszeresen besorozta.¹⁸ A legendás svéd hadsereg ugyanis a harmincéves háborúnak ebben a fázisában kis létszámú gyalogságával majdhogynem csak annyira volt képes komolyabb erődítmények módszeres ostromára, mint erdélyi szövetségesei. A korban

¹⁵ B. Szabó János: Zrínyi Miklós nyugat-európai hírneve a 17. század közepi európai hadügyi állapotának tükrében. In Bene Sándor – Fodor Pál – Hausner Gábor – Padányi József (szerk.): *Határok fölött. Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017. 307–308.

¹⁶ Pálffy Géza: Egy horvát–magyar főúri család a Habsburg Monarchia nemzetek feletti arisztokráciájában. A Zrínyiek határokon átvélő kapcsolatai. In Bene Sándor – Hausner Gábor (szerk.): *A Zrínyiek a magyar és a horvát történetében*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2007. 52–53.

¹⁷ Czigány István: A harmincéves háború és I. Rákóczi György 1644/1645-ös hadjárata. In Tamás Edit (szerk.): *Erdély és Patak fejedelemsasszonya, Lorántffy Zsuzsanna: tanulmányok születésének 400. évfordulójára*. Sárospatak, [Rákóczi Múzeum], 2000. 298–299.

¹⁸ Kármán Gábor: A fejedelem és a svédek. Lennart Torstenson emlékirata I. Rákóczi György 1645-ös hadjáratairól. In Takács Péter (szerk.): *Fejedelmek, forradalmak, vasutak. Tanulmányok Erdély történetéből*. Debrecen, Erdélytörténeti Alapítvány – KLTE Történelmi Intézete, 2000. 118–124.; Czigány (2000): i. m. 288., 291., 305.

ezeknek a viszonylag mérsékelt létszámú, jelentős részben lovasságból álló hadseregeknek ugyanis értelemszerűen nem ez volt a fő feladata.¹⁹

Mindebben alighanem annak jelét kell látnunk, hogy a 17. század középső harmadában – legalábbis időlegesen – alapvetően megváltozott a hadviselés Európában. Mindez korábban azért nem volt nyilvánvaló a hadtörténeti szakirodalomban, mert a legtöbb régebbi összefoglaló munka lényegében befejezte az események érdemi taglalását az 1632. évi lützeni csatával.²⁰ Mindaz, ami a háború hátralévő „alig” tizenhat éve alatt történt, sokáig szinte lényegtelen és mellékes apróságnak tűnt, mert látszólag nem hordozott olyan előremutató, „avantgárd” vonásokat, amelyek érdemessé tették volna a beillesztését valamelyik nagy, összeurópai hadügyi „fejlődési” narratívába: 1977-ben például Martin van Creveld még úgy jellemezte ezt az időszakot, mint amikor a hadművészet visszatért a középkori állapotába – ami egy hadtörténész tollából akkoriban a súlyosabb „sértésnek” számított.²¹

Igy a *military revolution* elmélet felújítója és kiterjesztője, Geoffrey Parker sem tért ki e téren a megcsontosodott régi megközelítésben mutatkozó ellentmondásra, mivel jelentős részben a németalföldi hadszíntér forrásanyagának ismeretében alkotta meg a maga hosszú távú fejlődési modelljét, ott pedig a lovasságnak látszólag nem jutott igazán jelentős szerep.²²

Való igaz, Németalföldön sem az erődítések sokasága, sem a speciális természeti viszonyok, sem a viszonylag szűk és vizenyős térségek nem kedveztek túlságosan a lovasság alkalmazásának,²³ így nincs mit csodálkozni azon, hogy úgy tűnik, mintha mind a hollandok, mind a spanyolok lovassága időlegesen „visszafejlődött” volna az egymás ellen vívott harcok során. Ám a spanyoloknál ez mindenképpen csak időleges fejlemény volt.

Érdemes lenne nagyobb figyelmet szentelni Geoffrey Parker mára már klasszikus könyvének bevezető fejezetében a németalföldi háború korszakhatáraitól és azokon belül a hadviselés gyökeresen eltérő jellegéről írt fejtegetéseknek.²⁴ Habár Parker mindig is kiemelte a spanyol szolgálatban álló, kis létszámú hispániai *jinete* és albán eredetű *stradiota* könnyűlovasság és a német lövész könnyűlovasság, az *arcabuceros a caballo* hatékonyságát, mind mezei ütközetekben (például Gembloux-nál, 1578-ban), mind a vidéki

¹⁹ William P. Guthrie: *The Later Thirty Years War: From the Battle of Wittstock to the Treaty of Westphalia*. Westport, Greenwood, 2003. 41–42.

²⁰ Annak ellenére, hogy a valós számok rég ismertek voltak, az osztrák Gaston Bodart 1908-ban megjelent szaklexikonában például a harmincéves háború egészére nézve azt állapította meg, hogy az egyes részt vevő államok összhaderejében 30–40 százalék közé esett a lovasság létszáma, a nagyobb csatákban azonban a lovasság aránya már elérte az 50 százalékot. Gaston Bodart: *Militär-historisches Kriegslexikon*. Wien–Leipzig, Stern, 1908. 809–810.

²¹ Martin van Creveld: *Supplying War. Logistics from Wallenstein to Patton*. Cambridge – New York, Cambridge University Press, 1977. 17.

²² Parker (1988): i. m. 69.; Parker (2005): i. m. 76., 84.

²³ Christopher Duffy: *Siege Warfare: The Fortress in the Early Modern World, 1494–1660*. London–Henley, Routledge – Kegan Paul, 1979. 58–61.

²⁴ Parker (1972): i. m. 11–14.

„csendőrségi” szerepkörben,²⁵ szerinte a nyolcvanéves németalföldi háború elsősorban a gyalogság párviadala volt, hisz mindkét oldalon a gyalogság viselte a harc fő súlyát.²⁶ Azonban a Németalföldről Franciaország ellen vívott háború hamarosan ismét megkövetelte lovasságuk intenzív fejlesztését. A spanyol hadsereg németalföldi lovasságát a 17. század közepén Közép-Európából német, magyar és horvát egységekkel töltötték fel.²⁷ Így az 1640-es évek elején a Németalföldre benyomuló francia hadsereg katonáira a tartomány déli területein már a gerillaháború mesterei, az „erdei horvátoknak” nevezett horvát és magyar lovasok vadásztak.²⁸

A lovasság szerepének leértékelődése a hollandok esetében is inkább relatív fejlemény volt: a lovasságot a térségben hagyományosan a dél-németalföldi tartományok adták, északon ilyesféle katonaság eleve nem nagyon állt rendelkezésre. 1597-ben Turnhoutnál azonban mégis épp egy tipikus lovassági rajtaütés révén szerezték meg első jelentős nyílt színi győzelmüket. Miután megfutamították a spanyol lovasságot, a spanyol hadoszlop gyalogos katonáit olyannyira váratlanul érte a holland lovasság rohama, hogy még arra sem maradt idejük, hogy leeresztett pikákkal védekezni próbáljanak.²⁹ A közismert hadtörténeti teóriák szerint nem pont ezt várnánk sem a hollandoktól, sem a spanyoloktól.

Mire lezárult a Parker könyvében vizsgált időszak 1659-ben, már a flandriai spanyol sereg is jelentős részben lovasságból állt. Míg a 17. század elején tíz gyalogosra esett egy lovas, ez az arány az 1650-es évek végére már 4:1-re módosult.

Ennek köszönhetően a nagy méretű mezei összecsapásokban sokkal jelentősebb volt a lovasság jelenléte: 1658-ban Dünkirchennél, az úgynevezett dúnék csatájában a kézikönyvek szerint a spanyol vezér, Don Juan José de Austria a saját seregében kb. 8000 gyalogost és 6000 lovasot sorakoztatott fel a franciák ellen – méghozzá ágyúk nélkül.³⁰

Az 1630-as évekre ugyanis már Nyugat-Európában is markánsan megmutatkoztak a változások jelei. Spanyolország, amely logisztikai okokból hagyományosan csak

²⁵ „[...] a spanyol lovasság épp oly félelmetes és csodált volt, mint a terciók.” Geoffrey Parker: *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567–1659. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries’ Wars*. Cambridge, Cambridge University Press, 1972. 39.

²⁶ Duffy (1979): i. m. 73–74. A számos helyőrséget egyfelől a totális katonai megszállás biztos jeleként, másfelől azonban a koronához lojális katolikus lakosság védelme szempontjából is szemlélhetjük. Vö. Parker (1988): i. m. 40. 87. j.

²⁷ Fernandó González de León: *The Road to Rocroi. Class, Culture and Command in the Spanish Army of Flanders, 1567–1659*. Leiden–Boston, Brill, 2009. 92–93.; Robert A. Stradling: Filling the Ranks: Spanish Mercenary Recruitment and the Crisis of the 1640s. In Robert Stradling: *Spain’s Struggle for Europe, 1598–1668*. London, Hambledon, 1994a. 260–262.; Robert A. Stradling: Spain’s Military Failure and the Supply of Horses 1600–1660. In Robert A. Stradling: *Spain’s Struggle for Europe, 1598–1668*. London, Hambledon, 1994b. 235–242.

²⁸ Olaf van Nimwegen: *The Dutch Army and the Military Revolutions, 1588–1688*. Boydell, Woodbridge, 2010. 147.

²⁹ Nimwegen (2010): i. m. 164–165.

³⁰ Antonio José Rodríguez Hernández: *Los Tambores de Marte. El Reclutamiento en Castilla durante la segunda mitad del siglo XVII (1648–1700)*. Valladolid, Universidad de Valladolid, 2011. 24–26.; Geoffrey Parker: *El ejército de Flandes y el Camino Español (1567–1659)*. Madrid, Alianza, 2006. 315–316. Apendice A.; Trevor N. Dupuy – Ernest R. Dupuy: *Encyclopedia of Military History*. New York, Harper & Row, 1970. 561. (Bár más helyütt más számok szerepelnek, a gyalogság és a lovasság létszáma is általában 6–8000 fő körül ingadozik.)

gyöngébb lovassággal tudta magát képviseltetni az itáliai vagy németalföldi hadszíntereken, okult a 16. század végén még IV. Henrikkel vívott utolsó francia háború tapasztalataiból.³¹ 1635-ben az újabb francia háború kezdetén a spanyolok már hatalmas összegeket akartak áldozni arra, hogy a Közép- és Kelet-Európa katolikus hatalmaitól átvett zsoldosokkal duzzassák fel saját kis létszámú lovasságukat Németalföldön és Itáliában.³²

Így az 1636. évi franciaországi invázióban 15 500 gyalogos mellett már 9600 lovas és 500 dragonyos vett részt, s ekkor az osztrák Habsburgok zászlai alatt már jelentős magyar és horvát, valamint lengyelországi toborzású könnyűlovas kötelékek is feltűntek a francia hadszíntéren.³³

A fő ellenfél, Franciaország, amelynek az élére a 16. század végi vallásháborúban még egy igen tehetséges könnyűlovas parancsnok került IV. Henrik személyében, 1635-ben szinte elhanyagolható méretű lovassággal lépett be a harmincéves háborúba, aminek súlyos következményei hamar megmutatkoztak.³⁴ 1636 augusztusában a szövetséges Habsburg-hadak kozák, horvát, magyar könnyűlovas különítményei már Párizs előterében portyáztak.³⁵ „Ha a spanyolok elegendő képzelőerővel és bátorsággal rendelkeztek volna, lovasságuk portyájával bevehették volna a fővárost” – vélte később Richelieu egyik életrajzírója. „A helyzetet csupán Johann Werth értette meg, de hiába sürgette IV. Fülöp fivérét és Savoyai Tamás herceget, hogy induljanak Párizs ellen.”³⁶

A Párizs környékén „nyulászó” horvát, magyar és kozák lovasok terrorja rendkívül nagy – és arrafelé igencsak szokatlan – pszichológiai nyomás alá helyezték a franciákat.³⁷ Nem véletlenül nevezte ezeket a közép- és kelet-európai könnyűlovas csapatokat egy osztrák kutató nemrégiben képletesen – a II. világháború mélységi stratégiai bombázásai nyomán – barokk bombázóflottának, sőt egyenesen a Harmadik Birodalom nagy hatótávolságú csapásmérő terrorfegyvereihez hasonlóan *Vergeltungswaffének*.³⁸

³¹ Ronald S. Love: “All the King’s Horsemen”: The Equestrian Army of Henri IV. 1585–1596. *The Sixteenth Century Journal*, 22. (1991), 3. 527–531.

³² 1620 táján az állandó utánpótlási gondok miatt az elméletileg 1100 fős spanyol lovasalakulatok csupán 300 lovast számláltak. [Antonio José Rodríguez Hernández – Eduardo de Mesa Gallego: Del Gran Capitán a los Tercios: la herencia de Gonzalo Fernández de Córdoba en los Ejércitos de los Austrias (siglos XVI y XVII). *Revista de Historia Militar*, (2015), 2. klsz. 178.]; Stradling (1994b): i. m. 239–241.; Stradling (1994a): i. m. 260–262.

³³ Agustín Jiménez Moreno: Opciones estratégicas de la Monarquía Española a comienzos de la Guerra contra Francia (1636–1638). *Chronica Nova*, 38. (2012). 180.; Robert Rebitch: *Matthias Gallas (1588–1647) Generalleutnant des Kaisers zur Zeit des Dreißigjährigen Krieges. Eine militärische Biographie*. Münster, Aschendorff, 2006. 143–152.; George Gajecy – Alexander Baran: *The Cossacks in the Thirty Years War*. II. (1625–1648) Rome, Basiliana, 1983. 26–46.

³⁴ David Parrott: *Richelieu’s Army: War, Government and Society in France, 1624–1642*. Cambridge, Cambridge University Press, 2001. 59–65.

³⁵ Marcel Poëte: *Paris devant la menace étrangère en 1636*. Paris, Perrin, 1916; Werner Schulze: Der Sommerfeldzug Johann von Werth in Nordostfrankreich im Jahre 1636. *Münchener Historische Abhandlungen*, 2. (1934), VI. München. 25–66.

³⁶ Philippe Erlanger: *Richelieu*. II. Budapest, Európa, 1975. 253., 261–262.

³⁷ Még egy francia népdal is megőrizte a Werth katonái okozta rémületet: a kegyetlen, emberevő Werthtel a síró gyerekeket riogatták. Schulze (1934): i. m. 25.

³⁸ „Az Horvath és Magyar Angyalok Parisigh mind nyulasznak be” Rohonczy István levele, idézi: Várkonyi Gábor: „Király urunk eő Fölsége koronászatia” Magyarok az 1636-os birodalmi gyűlésen és római király koronázáson. *Levéltári Szemle*, 42. (1992), 3. 7.; Lothar Höbelt: Barocke Bomberflotten? Die „polnischen

Nem csoda, hogy a francia kormányzat ezután intenzíven kezdte növelni a lovasságot a hadseregen belül: 1641-ben például a szövetséges csapatokkal együtt a 10 855 gyalogos mellett már 7261 lovassal számoltak az itáliai haderejükben.³⁹ Egy, a császáriak „horvát” karabélyosaihoz hasonló, magyarnak nevezett lovasalakulatot is létrehoztak ekkoriban a keletről érkező zsoldokból – messze megelőzve az első franciaországi magyar huszár-alakulatokat –, s a háború kezdetén ténylegesen *croat*-nak nevezett lovasalakulatokat is felállítottak, 1646-ban pedig már lengyelországi kozákokat is megpróbáltak szolgálatba fogadni.⁴⁰ (Azonban nemcsak a franciák, hanem a velük szövetséges protestáns hatalmak, Dánia és Svédország is igyekezett megcsapolni a kelet-közép-európai könnyűlovassági tartalékokat a maga számára, igaz, ők főleg erdélyi katonákra számítottak.⁴¹) A francia erőfeszítések végül is sikerrel jártak. Az 1643-ban Rocroi-nál, majd 1648-ban Lens-nél a spanyolok ellen kivívott győzelmek már a legendás Condé herceg lovasságának fölényét tükrözték – a spanyol gyalogság mindkét esetben magára maradt, és így totális vereséget szenvedett.⁴²

Az arányok eltolódása azonban már 1634-ben, a nördlingeni csata előtt tetten érhető volt a katolikus oldalon: míg a spanyol kontingensben 15 ezer gyalogos mellett csupán 3000 lovas, a bajor kontingensben 3000 gyalogos mellett már kb. 3000 lovas vonult fel, III. Ferdinánd magyar király pedig már 5000 gyalogos mellett 7000 lovaszt vezetett az az évi hadjáratra. (Ezek között több is magyarországi és horvátországi toborzású volt.⁴³)

Az elkövetkező időszakra nézve ez a seregösszetétel tipikusnak tekinthető, sőt a lovasság aránya még nőtt is. A háború összes további nagy csatájában már ilyen jelentős lovassági tömegek vettek részt a Habsburg-oldalon.⁴⁴ Ennek fényében kellene talán Zachar József számításait is értékelnünk, aki szerint Magyarország és Horvátország területéről a harmincéves háború alatt kb. 200 ezer katona – túlnyomórészt lovasként – szolgált a Habsburg-haderőben,⁴⁵ s indokoltnak tűnne a horvát hadtörténeti kutatás eredményeinek bevonása is e téren.

Az okok, amelyekkel a lovasság megdőbrentő térnyerését magyarázzák a hadtörténeti irodalomban, meglehetősen összetettek: minden bizonnyal fontos szerepet játszhattak

Völcker: „als habsburgische „Vergeltungswaffe” 1635/36. In *Von Söldnerheeren zu UN-Truppen. Heerwesen und Kriege in Österreich vom 17. bis zum 20. Jahrhundert*. Wien, 2011. (*Acta Austro-Polonica* 3) 29–43.

³⁹ Parrott (2001): i. m. 59–65.

⁴⁰ Ballagi Aladár: Magyar huszárok francia szolgálatban. *Vasárnapi Újság*, 27. (1880). 549.; Parrott (2001): i. m. 304.; Gajecy-Baran (1983): i. m. 47–58.

⁴¹ Szeffü Gyula: *Bethlen Gábor*. Budapest, Helikon, 1983. 172., 226.; Nagy Gábor: Adalék Philip Sadler 1626. évi erdélyi követségéhez. *Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica*, 13. (2008), 3. 373–392. 381.

⁴² Fernandó González de León: *The Road to Rocroi. Class, Culture and Command in the Spanish Army of Flanders, 1567–1659*. Leiden–Boston, Brill, 2009. 297–329.; Rodríguez Hernández – Mesa Gallego (2015): i. m. 180–181.; Stéphane Thion: *French Armies of the Thirty Years' War*. Auzielle, 2008. 32–33.

⁴³ William P. Guthrie: *Battles of the Thirty Years War: From White Mountain to Nördlingen*. Westport, Greenwood, 2002. 287–289.; Czigány István: *Reform vagy kudarc. Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom hadseregébe 1600–1700*. Budapest, Balassi, 2004. 80–81.

⁴⁴ Guthrie (2003): i. m. 42.

⁴⁵ Zachar, József: Ungarn in den Heeren der Habsburger zur Zeit des Dreissigjährigen Krieses. In *Bellum triennale: the Thirty Years' War: XXIIIrd Colloquium of the International Commission of Military History, Prague 1997. 24–29 August 1997*. Prague, 1998. 225–232.

köztük a háború addig szokatlan méretű térbeli és időbeli kiterjedéséből fakadó stratégiai és logisztikai kihívások, a harmincéves háborúban részt vevő államok gazdasági támogató apparátusának gyöngesége és demográfiai, valamint gazdasági problémái.⁴⁶

David Parrot, a harmincéves háború kiváló hadtörténész szakértője, arra az álláspontra jutott, hogy a lovasság arányának növelésével az adott körülmények között a seregek épp hadművelleti alkalmazkodóképességét és alkalmazhatóságát javították. A fajlagosan drágább lovasság ugyanis mobilitása és önellátási képessége miatt rendszeres utánpótlás nélkül, akár ellenséges területen is képes volt tartósan megőrizni harcéltségét.⁴⁷ Ez az állapot még a jóval fejlettebb és a háborútól sokáig jobban megkímélt Franciaországban is előállt, amikor a Fronde-mozgalom időszakában (1649–1653) a központi kormányzat időlegesen képtelenné vált a csapatai – elvileg addig szokásban lévő – ellátására, és a harcok főként kisebb létszámú lovasscsapatok csatározásaivá „silányultak”. (Ám a belső helyzet rendeződése után sem nőttek még jó ideig a középkorban megszokott méret, 10–15 ezer fő fölé a francia seregek.⁴⁸) A háború tehát – jórészt az időlegesen hasonlóná váló gazdasági és népesedési környezet hatására – Nyugat-Európában is kezdett nagyon is hasonló vonásokat ölteni, mint a számos területen eleve mostohább adottságokkal bíró Kelet-Közép-Európában.

Ekkor hódította meg végleg a csatateret Nyugat-Európában a könnyebb fegyverzetű lovasság. A harmincéves háború elején még létező nehezebb vértetű lovassági csapatoknak az 1630-as évektől kezdve eltűntek a harcterekről. A Gusztáv Adolf reformjai után az új stílusban, mindössze egy pár pisztollyal és egy lovassági karddal vagy pallossal felszerelt új típusú svéd *kürasszírok* ugyanis igen gyorsan elterjesztették az új mintát a németországi hadszíntereken is. 1650-re már lényegében megszületett Nyugat-Európában az új standard lovasság, amely igen sokáig meghatározónak bizonyult e téren, s – amint azt a rákfarkas huszársisak vagy a pallos diadalútja is jelzi – a kopja kivételével alapvetően a kelet-közép-európai lovasság korábbi fegyverzetére hasonlított.⁴⁹

Ebben a környezetben kellene tehát elhelyeznünk nemcsak Zrínyi Miklós tevékenységét, hanem tetteinek visszhangját is, hiszen – mint arra Tóth Zsombor kiváló tanulmánya élesen rávilágított – ahhoz, hogy Zrínyi pozitív recepciója létrejöhessen a nyugat-európai közvéleményben, személyét a befogadó közeg számára könnyen értelmezhető módon kellett bemutatni.⁵⁰

Az 1660-as évek végén, a krími tatárok elleni harcokban elhíresülő Jan Sobieski tevékenysége is azért tarthatott számot még a kor elismert, neves francia hadvezérének, Turenne-nek az érdeklődésére is, mert a tevékenységük nyilvánvalóan sok szempontból

⁴⁶ A kérdéskör közelmúltbeli angolszász szakirodalmának összefoglalása: Croxton (1998): i. m. 253–261.

⁴⁷ David Parrott: *The Business of War. Military Enterprise and Military Revolution in Early Modern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 2012. 180–189.

⁴⁸ Nimwegen (2010): i. m. 12., 17.; de főként a 362–363.

⁴⁹ Richard Brzezinski – Richard Hook: *The Army of Gustavus Adolphus (2) Cavalry*. Oxford, Osprey, 1993. 3–5., 10–11., 39. A téma fegyverzeti vonatkozásairól bővebben: B. Szabó János: Miről is mesél Zrínyi Miklós képmása? Az európai lovasság elfeledett „reneszánsza” (1630–1670). *Hadtörténelmi Közlemények*, 127. (2014), 4. 881–891.

⁵⁰ Tóth Zsombor: „Fun-Club” Zrínyi, 1664. In Tóth Zsombor: *A történelem terhe*. Kolozsvár, Komp-Press, 2006. 172–179.

összemérhetőnek tűnt.⁵¹ A francia és az összeurópai hadtörténetben egyaránt hagyományosan nagyra becsült Turenne épp ezért is hozhatta zavarba az utókor hadtörténészeit, mert jórészt lovassággal végbevitt, elhíresült Rajna-vidéki manőverei még az 1670-es években is sokkal jobban hasonlítottak az ellenség területét felprédáló nagyszabású lovassági portyákra, mint a posztnapóleoni korszak 19. századi „vulgárclosewitzi” ideái által megkövetelt „döntést” kereső hadműveletekre.⁵²

A téma angolszász kutatója, George Satterfield szerint a Le Tellier és Louvois által modernizált francia hadsereg az 1660-as és 1670-es években Spanyol-Németalföld megszerzése érdekében rendkívül körültekintően kombinálta a várostromokat és csatákat a kis háború teljes eszköztárával, s eközben a harmincéves háborúból oly jól ismert „középkori” módszereket sem haboztak igen széles körben használni, mint a pusztító portyák, égetés és fosztogatás.⁵³ Amikor tehát a 17. század végén, amikor felállították az első magyar huszárezredeket a francia királyi hadseregben, a kis háború már a francia parancsnokok stratégiai eszköztárának alapvető része volt.⁵⁴

A hazai kutatók mindaddig nem igazán tulajdonítottak igazán jelentőséget ezen jelenségeknek, pedig a „nyugati” és „keleti” hadviselés hasonulásának igen figyelemreméltó példáját adta az a XIV. Lajos francia király által 1677-ben erdélyi és magyar szövetségesei mellé küldött segédcsapat is, amely ugyan tipikus kelet-európai katonákból – lengyel és litvániai tatár zsoldosokból – állt, akiket a nyalábvári ütközetben a leghagyományosabb lesvetési taktika alkalmazásával épp francia parancsnokaik voltak képesek diadalra vezetni a reguláris Habsburg-egységek ellenében.⁵⁵

A lovasság kényszerű „primátusa” azonban kétségkívül rövid életűnek bizonyult Európában. Ezek az évtizedek – és a háborús stratégiai kudarcok – ugyanis a kontinensen megérlelték azokat a nagyszabású államigazgatási és hadügyi reformokat, amelyek révén az 1660-as évektől kezdve Európában kialakult egy új és sikeres hadügyi rendszer. Egy olyan rendszer, amely még Montecuccoli korábbi reményeit és vágyait is képes volt felülmúlni. Ez volt képes – megfelelő politikai elszántsággal párosulva – végül már az oszmánok hatalmi dominanciáját is megtörni még Kelet-Közép-Európában, ahol azonban a dunai Habsburg Monarchia és Poroszország kivételével a térség többi állama már nem tudott felzárkózni ezekhez a reformokhoz.⁵⁶

⁵¹ Turenne véleményét Clausewitztól idézi Jan Wimmer: Jan Sobieski's Art of War. In Witold Biegański (szerk.): *Historia Militaris Polonica*. II. Warszawa, 1977. 19–37. 22.

⁵² Turenne leghíresebb hadműveleteiről: Basil Henry Liddell Hart: *Stratégia*. Budapest, Európa, 2002. 125–127.; Perjés Géza: A „metodizmus” és a Zrínyi–Montecuccoli-vita. In Perjés Géza: *Seregszemle. Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest, Balassi, 1999. 159–163.

⁵³ George Satterfield: *Princes, Posts and Partisans. The Army of Louis XIV and Partisan Warfare in the Netherlands (1673–1678)*. Leiden–Boston, Brill, 2003. 319–320.

⁵⁴ Bertrand Fonck – George Satterfield: *The Essence of War: French Armies and Small War in the Low Countries (1672–1697)*. *Small Wars & Insurgencies*, 25. (2014), 4. 767–783.

⁵⁵ Trócsányi Zsolt: *Teleki Mihály (Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972. 187–203. Az ütközet leírása a párizsi *Gazette* 1677. évi 108. számában: Rohonyi Gábor – Nagy László – Tóth Gyula (szerk.): *Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához*. I. Budapest, Hadtörténelmi Intézet, 1955. 300–303.

⁵⁶ Csak Oroszország jelentett végül igen figyelemreméltó kivételt, amelynek Nagy Péter reformjai révén a 18. század elejére sikerült bepótolni addigi lemaradása jó részét.

Az 1660-as évek azonban még egyfajta kiegyensúlyozottság jegyében teltek: a téli hadjárat hőse, Zrínyi Miklós magyar hadvezér létére valószínűleg azért is válhatott egy csapásra európai hírességgé a sajtóban, mert a nevével fémjelzett egész vállalkozás sokkal inkább illeszkedett saját kora, mint akár az azt megelőző, 1630 előtti, akár az azt követő, 1670 utáni időszak nyugat-európai hadviseléséhez.

Felhasznált irodalom

- Ágoston Gábor: *Európa és az oszmán hódítás*. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2014.
- B. Szabó János: Miről is mesél Zrínyi Miklós képmása? Az európai lovasság elfeledett „renewalsza” (1630–1670). *Hadtörténelmi Közlemények*, 127. (2014), 4. 881–891.
- B. Szabó János: Zrínyi Miklós nyugat-európai hírneve a 17. század közepi európai hadügy állapotának tükrében. In Bene Sándor – Fodor Pál – Hausner Gábor – Padányi József (szerk.): *Határok fölött. Tanulmányok a költő, katoná, államférfi Zrínyi Miklósról*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017. 301–312.
- Ballagi Aladár: Magyar huszárok francia szolgálatban. *Vasárnapi Újság*, 27. (1880). 549.
- Bodart, Gaston: *Militär-historisches Kriegslexikon*. Wien–Leipzig, Stern, 1908.
- Brzezinski, Richard – Richard Hook: *The Army of Gustavus Adolphus (2) Cavalry*. Oxford, Osprey, 1993.
- Clark, George N.: *War and Society in the Seventeenth Century*. Cambridge, Cambridge University Press, 1958.
- Creveld, Martin van: *Supplying War. Logistics from Wallenstein to Patton*. Cambridge – New York, Cambridge University Press, 1977.
- Croxton, Derek: A Territorial Imperative? The Military Revolution, Strategy and Peacemaking in the Thirty Years War. *War in History*, 5. (1998), 3. 253–261. Online: <https://doi.org/10.1177/096834459800500301>
- Czigány István: A harmincéves háború és I. Rákóczi György 1644/1645-ös hadjárata. In Tamás Edit (szerk.): *Erdély és Patak fejedelemasszonya, Lorántffy Zsuzsanna: tanulmányok születésének 400. évfordulójára*. Sárospatak, [Rákóczi Múzeum], 2000. 298–299.
- Czigány István: *Reform vagy kudarc. Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom hadseregébe 1600–1700*. Budapest, Balassi, 2004.
- Delbrück, Hans: *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der Politischen Geschichte*. IV. Berlin, Georg Stilke, 1920.
- Duffy, Christopher: *Siege Warfare: The Fortress in the Early Modern World, 1494–1660*. London–Henley, Routledge – Kegan Paul, 1979.
- Dupuy, Trevor N. – Ernest R. Dupuy: *Encyclopedia of Military History*. New York, Harper & Row, 1970.
- Erlanger, Philippe: *Richelieu*. I–II. Budapest, Európa, 1975.
- Fonck, Bertrand – George Satterfield: The Essence of War: French Armies and Small War in the Low Countries (1672–1697). *Small Wars & Insurgencies*, 25. (2014), 4. 767–783. Online: <https://doi.org/10.1080/09592318.2013.832926>
- G. Etényi Nóra: Az 1663–1664. évi hadi események a rölapok tükrében. In Rostás Tibor (szerk.): *Költő, hadvezér, államférfi Zrínyi Miklós (1620–1664)*. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2014. 96–113.

- Gajecy, George – Alexander Baran: *The Cossacks in the Thirty Years War*. II. (1625–1648) Rome, Basiliana, 1983.
- Guthrie, William P.: *Battles of the Thirty Years War: From White Mountain to Nördlingen*. Westport, Greenwood, 2002.
- Guthrie, William P.: *The Later Thirty Years War: From the Battle of Wittstock to the Treaty of Westphalia*. Westport, Greenwood, 2003.
- Höbelt, Lothar: Barocke Bomberflotten? Die „polnischen Völker“ als habsburgische „Vergeltungswaffe“ 1635/36. In *Von Söldnerheeren zu UN-Truppen. Heerwesen und Kriege in Österreich vom 17. bis zum 20. Jahrhundert*. Wien, 2011. (*Acta Austro-Polonica*, 3.) 29–43.
- Jacob, Frank – Gilmar Visoni-Alonzo: *The Military Revolution in Early Modern Europe: A Revision*. New York, Palgrave Macmillan, 2016. Online: <https://doi.org/10.1057/978-1-137-53918-2>
- Kármán Gábor: A fejedelem és a svédek. Lennart Torstenson emlékirata I. Rákóczi György 1645-ös hadjárataról. In Takács Péter (szerk.): *Fejedelmek, forradalmak, vasutak. Tanulmányok Erdély történetéből*. Debrecen, Erdélytörténeti Alapítvány – KLTE Történelmi Intézete, 2000. 118–124.
- León, Fernando González de: *The Road to Rocroi. Class, Culture and Command in the Spanish Army of Flanders, 1567–1659*. Leiden–Boston, Brill, 2009. Online: <https://doi.org/10.1163/ej.9789004170827.i-408>
- Liddell Hart, Basil Henry: *Stratégia*. Budapest, Európa, 2002.
- Love, Ronald S.: “All the King’s Horsemen”: The Equestrian Army of Henri IV. 1585–1596. *The Sixteenth Century Journal*, 22. (1991), 3. 521–543. Online: <https://doi.org/10.2307/2541473>
- Lynn, John L.: Tactical Evolution in the French Army, 1560–1660. *French Historical Studies*, 14. (1985). 176–191. Online: <https://doi.org/10.2307/286581>
- Mehring, Franz: *Tanulmányok a német történelemből*. Budapest, Gondolat, 1981.
- Montecuccoli, Raimondo: *A magyarországi török háborúkról*. Ford. Domokos György – Nagy Levente. Budapest, Dialóg Campus, 2019.
- Moreno, Agustín Jiménez: Opciones estratégicas de la Monarquía Española a comienzos de la Guerra contra Francia (1636–1638). *Chronica Nova*, 38. (2012). 177–202.
- Nagy Gábor: Adalék Philip Sadler 1626. évi erdélyi követségéhez. *Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica*, 13. (2008), 3. 373–392.
- Nimwegen, Olaf van: *The Dutch Army and the Military Revolutions, 1588–1688*. Boydell, Woodbridge, 2010.
- Pálffy Géza: Egy horvát–magyar főúri család a Habsburg Monarchia nemzetek feletti arisztokráciájában. A Zrínyiek határokon átvéelő kapcsolatai. In Bene Sándor – Hausner Gábor (szerk.): *A Zrínyiek a magyar és a horvát történetében*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2007. 39–65.
- Parker, Geoffrey: *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567–1659. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries’ Wars*. Cambridge, Cambridge University Press, 1972.
- Parker, Geoffrey: *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800*. Cambridge, Cambridge University Press, 1988. Online: <https://doi.org/10.2307/1906367>
- Parker, Geoffrey: A hadügyi forradalom védelmében. In Veszprémy László (szerk.): *A korai stratégiai gondolkodás*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2005a. 70–84.
- Parker, Geoffrey: The “Military Revolution”, 1555–2005. From Belfast to Barcelona and The Hague. *Journal of Military History*, 69. (2005b), 1. 205–209. Online: <https://doi.org/10.1353/jmh.2005.0041>
- Parker, Geoffrey: *El ejército de Flandes y el Camino Español (1567–1659)*. Madrid, Alianza, 2006.

- Parrott, David A.: Strategy and Tactics in the Thirty Years' War. The "Military Revolution". In Clifford Rogers (szerk.): *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*. Boulder, Westview Press, 1995. 230–234.
- Parrott, David: *Richelieu's Army: War, Government and Society in France, 1624–1642*. Cambridge, Cambridge University Press, 2001.
- Parrott, David: *The Business of War. Military Enterprise and Military Revolution in Early Modern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 2012. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139023337>
- Perjés Géza: A „metodizmus” és a Zrínyi–Montecuccoli-vita. In Perjés Géza: *Seregszemle. Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest, Balassi, 1999. 159–163.
- Poëte, Marcel: *Paris devant la menace étrangère en 1636*. Paris, Perrin, 1916.
- Rebitsch, Robert: *Matthias Gallas (1588–1647) Generalleutnant des Kaisers zur Zeit des Dreissigjährigen Krieges. Eine militärische Biographie*. Münster, Aschendorff, 2006.
- Roberts, Michael: *The Military Revolution, 1560–1660. An Inaugural Lecture Delivered before the Queen's University of Belfast*. Belfast, M. Boyd, 1956.
- Rodríguez Hernández, Antonio José: *Los Tambores de Marte. El Reclutamiento en Castilla durante la segunda mitad del siglo XVII (1648–1700)*. Valladolid, Universidad de Valladolid, 2011.
- Rodríguez Hernández, Antonio José – Eduardo de Mesa Gallego: Del Gran Capitán a los Tercios: la herencia de Gonzalo Fernández de Córdoba en los Ejércitos de los Austrias (siglos XVI y XVII). *Revista de Historia Militar*, (2015), 2. klsz. 143–188.
- Rogers, Clifford J. (szerk.): *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*. New York, Routledge, 1995.
- Rohonyi Gábor – Nagy László – Tóth Gyula (szerk.): *Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet, 1955.
- Rothenberg, Gunther E.: Maurice of Nassau, Gustavus Adolphus, Raimondo Montecuccoli, and the "Military Revolution" of the Seventeenth Century. In Peter Paret – Gordon A. Craig – Felix Gilbert (szerk.): *Markers of Modern Strategy from Machiavelli to the Nuclear Age*. Princeton, Princeton University Press, 1986. 32–63. Online: <https://doi.org/10.1515/9781400835461-004>
- Satterfield, George: *Princes, Posts and Partisans. The Army of Louis XIV and Partisan Warfare in the Netherlands (1673–1678)*. Leiden–Boston, Brill, 2003. Online: <https://doi.org/10.1163/9789047402411>
- Schmittthener, Paul: *Krieg und Kriegführung im Wandel der Weltgeschichte*. Potsdam, Athenaion, 1930.
- Schulze, Werner: Der Sommerfeldzug Johann von Werth in Nordostfrankreich im Jahre 1636. *Münchener Historische Abhandlungen*, 2. (1934), VI. München.
- Steinberg, Siegfried Henry von: A harmincéves háború: új interpretáció. *Világtörténet*, (1980), 2. 3–14.
- Stradling, Robert A.: Filling the Ranks: Spanish Mercenary Recruitment and the Crisis of the 1640s. In Robert Stradling: *Spain's Struggle for Europe, 1598–1668*. London, Hambledon, 1994a. 260–272.
- Stradling, Robert A.: Spain's Military Failure and the Supply of Horses 1600–1660. In Robert A. Stradling: *Spain's Struggle for Europe, 1598–1668*. London, Hambledon, 1994b. 235–242.
- Szekfü Gyula: *Bethlen Gábor*. Budapest, Helikon, 1983.
- Thion, Stéphane: *French Armies of the Thirty Years' War*. Auzielle, 2008.
- Tóth Zsombor: „Fun-Club” Zrínyi, 1664. In Tóth Zsombor: *A történelem terhe*. Kolozsvár, Komp-Press, 2006. 172–179.

- Trócsányi Zsolt: *Teleki Mihály (Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972.
- Várkonyi Gábor: „Király urunk eő Fölsége koronászatia” Magyarok az 1636-os birodalmi gyűlésen és római király koronázáson. *Levéltári Szemle*, 42. (1992), 3. 3–15.
- Wilson, Peter H.: British and American Perspectives on Early Modern Warfare. *Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit. Bulletin*, 5. (2001), 2. 108–117.
- Wimmer, Jan: Jan Sobieski's Art of War. In Witold Biegański (szerk.): *Historia Militaris Polonica*, II. Warszawa, 1977. 19–37.
- Zachar, József: Ungarn in den Heeren der Habsburger zur Zeit des Dreissigjährigen Kriges. In *Bellum triennale: the Thirty Years' War: XXIIIrd Colloquium of the International Commission of Military History, Prague 1997. 24–29 August 1997*. Prague, 1998. 225–232.